

Zapletalová, Dana

[Izdný, Jakub a kol. Ludmila: kněžna a světice]

Archaeologia historica. 2021, vol. 46, iss. 2, pp. 633-637

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144706>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jakub Izdný et alii: **Ludmila. Kněžna a svěťice**. Nakladatelství Lidové noviny: Praha 2021, 516 stran, barevné přílohy v textu. ISBN 978-80-7422-764-6.

K roku 2021, kdy si připomínáme 1100. výročí zavraždění sv. Ludmily, inicioval spolek Svatá Ludmila 1100 let vznik výpravné publikace o této první historicky doložené ženě, která kdy obývala Čechy. Její vydání podpořil nespočet organizací i jednotlivců a výsledek lze jednoznačně hodnotit jako velmi zdařilý.

Kniha se dělí na tři oddíly příspěvků: První pod názvem *Dcera knížete Slavibora* je zaměřen hlavně na okolnosti Ludmilina života, politické, konfesijní, jazykové, ekonomické aj. Druhý oddíl nazvaný *Fuit in provincia Boemorum* se zaměřuje na místa, která s Ludmiliným životem souvisejí. Třetí oddíl, *Factum est*, je věnován „druhému životu“ svěťice. Z formálního hlediska lze snad vytknout jednu drobnost: příspěvek Václava Dršky a Drahomíra Suchánka o říšských dějinách a text Jakuba Izdného o dějinách střední Evropy za Ludmilina života (viz níže) by se lépe vyjímaly v prvním oddíle nežli ve druhém.

První oddíl zahajuje příspěvek Nadi Profantové týkající se osídlení Čech od 8. až do počátku 10. století. Zvláštní pozornost je věnována předmětům dokládajícím soudobé společenské elity a jejich případný vztah ke křesťanství. Tyto předměty pocházejí z různých částí Evropy. Autorka také upozorňuje na pohanské praktiky Čechů. Pokud by se nechovali tak, jak o nich píše Kosmas, byli by ve středoevropském prostoru nápadnou výjimkou. Kromě uctívání bytostí spjatých s přírodními jevy živými i neživými lze vážně uvažovat o kultu některých posvátných hor. Dodejme, že pramen s Kosmou zhruba současný, tzv. Homiliář opatovický, uvádí ještě uctívání nebeských těles a ohně (Dynda 2017, 250–251). Novinkou je, že i z našeho území pocházejí polykefální idoly (Kouřim). Co bylo ovšem uvedeno v pochybnost, bylo to ale známo jen z Moravy, to jsou kruhové svatyně sestávající z do země zapuštěných idolů. Nejenže byla zpochybněna interpretace podobné situace z Mikulčic, ale nedávno byla provedena revize domnělé svatyně v Peryni u Novgorodu (písemně doložena u Nestora) a bylo zjištěno, že jde o příkopy kolem mohyl (Štefan 2018, 151–155). Neznáme ani obdoby svatyní typu kontína známých od Polabských Slovanů (Dynda 2017, 154). Do kapitoly je vložen box o podobě hradů 9. století, což je cenné zvláště pro laiky, kteří zpravidla nevědí, že drtivá většina raně středověké profánní architektury včetně opevnění bývá dřevozemní. Autorka se také domnívá, že po celé 9. století reprezentoval již Čechy jeden vládce, přestože osob nazývaných *duces* bývá často doloženo více.

Jan Tomášek a Jakub Izdný se vyjadřují k údajnému mělnickému původu kněžny Ludmily. V další kapitole se zabývá Jan Tomášek Slovanů žijícími severně od Krušných hor. V zásadě připadají podle dikce pramenů v úvahu dvě možnosti: buďto Ludmila pocházela z Mělnicka, nebo ze Srbska, respektive Milska. Obě verze mají svou logiku, v prvním případě by šlo o přirozené rozšiřování středočeské domény, ve druhém zase o hledání zahraničního spojence proti říši. Autoři se přiklánějí spíše ke druhé variantě. Zastávám tentýž názor, na Srbsko, ale i na Moravu byly české elity opakovaně navázány již před Bořivojovým sňatkem. Rovněž je možné, že Kristián zaměnil, snad zkomolený, zápis Milska za Mělník. Přihlížím i k dikci legendy *Fuit*, podle níž měla Ludmila pocházet *de alia provincia* než *de provincia Boemorum*, a to v jediné větě. Ludmilin domov tedy ležel spíše severně od Krušných hor.

Kapitolu o vztahu Čech k Velké Moravě napsal opět hlavní editor. Stručně vylíčil politické a církevní dějiny Velké Moravy a její potýkání se s východofranskou říší, zejména s Bavorskem a Východní markou. Vliv Moravy na Čechy je shledáván jak v rovině politické, tak kulturní, včetně módy, kdy ženský šperk zprostředkovává především byzantsko-orientální vlivy a mužská militaria a výstroj karolínské. Autor rozvíjí myšlenku, jaká byla asi v době Bořivoje a Ludmily poptávka po slovansky orientovaných kněžích z Moravy, kteří se sem mohli dostávat jak za arcibiskupa Metoděje, tak i později. I když po nich zdánlivě zpočátku nebyla poptávka a v Čechách se prokazatelně uplatnili i zástupci bavorského kléru, tato skupina, možná bilingvní a třeba i ještě znalá řečtiny, nemohla být zcela marginální, jak ukazuje pozdější vývoj.

Archeolog Jan Hasil se ujal kapitoly o archeologickém obraze počátků křesťanství v Čechách. Závěrem textu je konstatování, že okrajové oblasti Čech nelze porovnávat s širšími středními Čechami, kde shledáváme moravské vlivy v materiální kultuře. I co se týče christianizace a přechodu k inhumaci, jsou tyto oblasti zřejmě opožděné, někdy však mohly přijímat důležité impulzy ze sousedního Bavorska. Základní podmínku christianizace Čech obecně ale položil se zhruba staletým předstihem sv. Bonifác, když založil síť biskupství, kterou nebylo třeba reformovat až do pokročilé vlády Otonů.

Druhý oddíl začíná zamyšlením Michala Lutovského nad počátky přemyslovské moci a christianizací Čech za Ludmilina života. Za velmi nosnou považují (již dříve vyslovenou a v knize vícekrát opakovanou) hypotézu, že nevěsta z Čech, přepadená na podzim roku 871 spolu s početným doprovodem (počty beru spíše jako orientační) bavorskými oddily, směřovala na Moravu pro to, aby se provdala za Svatopluka, jenž se jen o málo dříve téhož roku chopil moci. Ačkoli nevíme, z které části Čech byl průvod vypraven, patrně nebudeme daleko od pravdy, když tuto ženu budeme považovat za Bořivojovu blízkou příbuznou, snad přímo za sestru. Bořivoj se objevuje v některých rukopisech fuldských analů o rok později spolu s jinými poraženými českými knížaty (Třeštík 1997, 181–187). Příbuzenství by vysvětlovalo nejen Bořivojovy návštěvy a exily na Moravě, ale patrně i převzetí moci v Čechách Svatoplukem po jeho smrti. Svatopluk se pochopitelně mohl nechat zastupovat i Ludmilou, u níž se uvažuje o regentství za nedospělé potomky, musíme si však připomenout, že někdy v této době kněžna onemocněla endokraniózou a její možnost vládnout limitovala závažnost příznaků (Vlček 1995, 47–49). Osobně se však domnívám, že to mohl být právě Svatopluk, kdo svou intervencí i nadále zajistil vládu Bořivojovým potomkům; nelze vyloučit, že téměř dospělý Spytihněv byl dosazen ještě za jeho života jako jeho exponent. Tou dobou už byl Svatopluk kmotrem Arnulfova levobočka Zwentibolda, pozdějšího neoblíbeného krále Lotharingie. V létě roku 895 dorazila sice na sjezd do Řezna všechna česká knížata v čele se Spytihněvem a Vitizlou, který byl patrně Bořivojovým současníkem, a poddala se Arnulfovi, později však již byli nastolování výhradně Bořivojovi potomci. To se již zřejmě válčící Morava proměnila ze spojení v obtížného souseda (tak i Jakub Izdýn). Spytihněv vládl relativně dlouho, snad byl bezdětný nebo své potomstvo přežil. Ke konci vlády se patrně často spojoval s Maďary, zároveň však tento kočovný živel mohl iniciovat vznik silně opevněných hradů. Dendrodatum však máme jen u opevnění Pražského hradu.

Následují kapitoly věnující se jednotlivým hradům, které, alespoň podle legend, mají spojitost s Ludmilou. Jde o texty shrnující současné poznání, většina hradů se v nedávné době dočkala odborných studií a monografií. Kateřina Tomková popsala Levý Hradec, Budče se ujala Pavla Tomanová a Tetína Michal Lutovský. Poslední příspěvek je obohacen o líčení Ludmiliny vraždy. Autor se vymezuje vůči názoru, že šlo o rituál obětování vdovy; ten by byl vykonán těsně po smrti manžela a byl by patrně zakončen kremací.

Z těchto syntetických textů stojí za zvláštní zmínku kapitola Jana Frolíka o Praze. Autor totiž představil naprosto nový názor na církevní stavbu zvanou konvenčně kostel Panny Marie. Až na starší pohřební tumbu všechna zdiva přičítá 2. fázi kostela a tu datuje až do průběhu 12. století. Funkce starší fáze jako kostela byla nedávno zpochybněna, mělo by jít o memoriální pohřební kapli, ale byla jí přičtena i část dochovaných základů a nadzemního zdiva. K tomuto výkladu terénní situace se přiklání, protože se opírá o opravenou nivelaci a triangulaci a malty obvodových zdí vykazaly shodu s maltami tumb (Maříková-Kubková–Herichová 2015; 2017; Maříková-Kubková 2018). Tumba tedy byla nadzemní, do značné míry v interiéru překážela liturgickému provozu (zcela vyloučen ale asi nebyl) a terén v okolí stavby nebyl významně upravován. Otázku, zda jde o Bořivojův kostel Panny Marie a kdy přesně byl postaven, bych ale ponechala otevřenou; není jasné, z jakého důvodu byla později na kostel přestavěna právě tato kaple, a nikoli předpokládaný původní kostel v jiné poloze (kvůli významným pohřbům?). Přehodnocení nejspíše doznají i nejstarší zachovaná zdiva kostela sv. Jiří, která mají obdobu až v progresivním otoském stavitelství a jejichž součástí byla západní krypta a západní chór pro mnišky (Mařterová 2015, 203–205, 258–259). Přestože se o ní v knize nehovoří, zmíním se na tomto místě i o rotundě sv. Víta, která rovněž zasluhuje přehodnocení datace. Okolo roku 930 asi teprve započala její stavba, nelze přijmout Třeštíkův výklad, že byla tohoto roku již svěcena

(Třeštík 1997, 253–257). Přijmout nelze ani legendární tři roky, po nichž byl Václav přenesen do Prahy. Datum svěcení i translace Václavova těla, kvůli níž byla přistavěna jižní apside, budou s nejvyšší pravděpodobností spadat až do doby po roce 941, kdy se ujal úřadu biskup Michal (Bláhová 2001, 790).

Do oddílu jsou vloženy politické dějiny. Václav Drška a Drahomír Suchánek vylíčili poměry, zejména nástupnické, v celé karolinské říši. Českých zemí se však dotýkaly především osudy východofranské říše, do jisté míry ještě Itálie za Berengara I. Dále se poměrů v Čechách zprostředkovaně dotklo papežství; v listopadu roku 967 zemřel silný papež Mikuláš I. Veliký a započalo období úpadku zvané *saeculum obscurum*. Teprve za jeho nástupce, již poměrně starého Hadriána II. se podařilo získat schválení slovanských bohoslužebných knih a liturgie, vysvětit Metodějovy žáky a poněkud později byl Metoděj vysvěcen jako titulární sirmijský arcibiskup a jmenován apoštolským legátem pro slovanské kraje (Vavřínek 2013, 158–181).

Jakub Izdný se ve svém dalším příspěvku pokusil zejména najít rok, kdy mohli Maďaři zničit Mikulčice jako potenciální hlavní hrad Mojžírovců: Vychází mu, že zásadní útok na moravské území se s vysokou pravděpodobností udal v roce 902. Do tohoto závěru však příliš nezapadá raffelstettenský celní tarif, datovaný mezi léta 902 či 903 a 907. Ten ještě počítá s relativně konsolidovanou situací, s trhem Moravanů. David Kalhous (2016, 173) také upozornil, že Moravané ještě roku 905 jeden maďarský vpád odrazili. Za zmínku také stojí, že mojžírovská dynastie s pádem Velké Moravy nejspíše beze zbytku nevymřela. Přinejmenším v exilu přežil Svatopluk II., jenž byl pravděpodobně naživu ještě ve 20. letech 10. století, o vládu nad Moravou se ale už nepřihlásil. V okolí salcburského metropolitě se ve stejné době pohyboval i záhadný *comes* Mojmir, kterého však nejspíše nelze úzce spojit s moravským vládcem (Wihoda 2016, 153–157).

Třetí oddíl, nazvaný podle literárně cenné ludmilské homilie 13. století, zahajuje příspěvek Petra Kubína o kultu sv. Ludmily v době přemyslovské. Tento příspěvek je asi nejslabším místem knihy, protože kultu sv. Ludmily je věnováno málo prostoru. Autor ho neměl využít k další polemice s Davidem Kalhouskem a Wojciechem Jasińským o stáří Kristiánovy legendy; z 25 stran je jí věnováno plných 16. V syntéze určené i pro potřeby laiků není takováto polemika na místě. Měnit posloupnost latinských legend, nejen ludmilských, ale i svatoprokopských (viz s. 316), by měl ostatně raději odborně zainteresovaný klasický filolog. Více prostoru mohlo být věnováno například svatojiřským oficiím k oběma svátkům, která obsahuje v relativně ustálené podobě již nejstarší dochovaný breviář. Jak poznamenala již před časem Zdeňka Hledíková (2006, 47), tyto literárně skvostné liturgické texty by bylo vhodné přeložit do češtiny. Nabízí se pak otázka, zda se pro oba svátky v novějších kodexech nezachovala i hudební podoba oficií a zda by nestálo za to ji rekonstruovat a nahrát.

Hudební kultura bývá ostatně často opomíjenou složkou kultu svěťce a tak je tomu i se svatou Ludmilou. Ke kultu svěťce patřily jak liturgické zpěvy, tak později i lidová duchovní píseň a z novodobých dějin i hudba artifiční. V knize také chybí pojednání o pozdějších středověkých i pozdějších literárních projevech úcty ke sv. Ludmile. Tento deficit do jisté míry nahrazuje souběžně vydaný katalog k výstavě *Svatá Ludmila, žena na rozhraní věků* (Mařík–Musílek–Sommer edd. 2021).

Církevněslovanským ludmilským legendám se věnoval František Čajka. Po úvodním shrnutí problematiky raně středověkých českocírkevněslovanských památek obecně se autor blíže zabývá čtyřmi texty, které přinášejí informace o sv. Ludmile: Proložní legendě o sv. Ludmile, Proložní legendě o sv. Václavu a I. a II. starslověnské legendě o sv. Václavu. Proložní legendy se dochovaly v rámci tzv. *Prologu* neboli *Synaxaria*, liturgické sbírky naučného čtení řazené podle církevního kalendáře. Podklad pro Prolog vznikl v 11. století v řečtině v byzantském prostředí a byl v průběhu 12. století přeložen do slovanštiny. Kromě velkomoravských Životů Konstantina a Metoděje a povelkomoravských textů bulharského původu jsou zde jeden text ludmilský a dva václavské (na pašijový a translační svátek), v bulharském prostředí neznámé. Zatímco václavské texty měly základ v I. starslověnské legendě, ludmilská legenda představuje výtah z nedochovaného obsírnějšího textu. Co se týče rozšíření Ludmilina kultu na Rusi, studie vyznívá shodně s poněkud dříve publikovaným textem rusisty Michala Řoutila (2017), a tedy, že se zde ve větší míře objevuje až v 16.–17. století.

Materiálově zaměřená studie Mileny Bravermannové o textilích z hrobu sv. Ludmily jednoznačně profituje z barevných příloh vysoké kvality. Zčásti přehodnocuje dosud uváděné

informace o textiliích zpod Ludmiliny tumbly. Navíc ani nejstarší datovaná textilie, snad nevzorovaný lněný humerál s radiokarbonovým datem 926 ± 35 let, při bližším průzkumu nevykazuje stopy pobytu v zemině, ale v prostředí se sníženou cirkulací vzduchu, ačkoli u ní jediné byla prokázána Ludmilina DNA (Bravermanová 2006, 204). Nejedná se tedy o pohřební roucho; tak bylo ostatně původně uvažováno o geometricky vyšívané textili (Profantová 1996, 116–117; Třeštík 1997, 370–371), jež vykazuje radiokarbonové datum 1024 ± 40 let. Opakovaně bylo řešeno i pietní uložení ostatků v kostele sv. Jiří, přičemž již nejstarší vyzděný křížový útvar v ose kostela ukazuje na relikviářový hrob.

K tomuto příspěvku, jenž by se lépe vyjímal spíše v průvodci k výstavě, by se však velmi hodilo stručně shrnutí lékařsko-antropologického výzkumu kosterních pozůstatků sv. Ludmily. Světička byla ve středním věku pravděpodobně dlouhodobě chorá a její způsoblost k eventuální regentské vládě tak byla zřejmě podminěná. Znovu mohly být stručně vyličený i osudy Ludmiliných kosterních ostatků, z nichž některé z těch, co jsou uchovávány v relikviářích, nejsou podle sérologického rozboru pravé (Vlček 1995, 22–52). Dnešní antropologové také jistě budou považovat metody a interpretace Emanuela Vlčka zčásti za překonané; přinejmenším se dnes ustupuje od přesnějšího určování (ostatně biologického, nikoli chronologického) věku (Velemínský–Kuzelka 2021). Chronologický věk, jak nám ho dochovaly legendy (Třeštík 1997, 177–178), mohli Ludmilini vzdělaní současníci stejně asi jen odhadovat, ani ona sama ho nejspíš neznala. Jisté je, že přes všechny obtíže a rizika překročila hranici raného senia a nebyť zavražděna, dožila by se ještě požeňanějšího věku.

Jan Royt shrnuje výtvarné umění zobrazující sv. Ludmilu. Její ikonografie se do značné míry řídila legendami. Ve středověku jde o omezený okruh památek. Nejstarší zachované vyobrazení by snad mělo být ve spise *De civitate Dei* z konce 12. století. Iluminace kodexů i nástěnné malby, sochařské práce a v ojedinělém případě i mozaika nesou svatoludmilská vyobrazení zejména za Lucemburků, nejdůležitější je výzdoba katedrály sv. Víta a Karlštejna. Velkým ctitelem sv. Ludmily byl poslední pražský biskup Jan IV. z Dražic. Za Karla IV. byla Ludmila pohřbena do nové tumbly se sochařsky pojatým víkem. Ze zlatnických prací je důležitá někdejší svatojiřská relikviářová herma z první čtvrtiny 14. století, která snad do jisté míry odráží Ludmilinu podobu. Většího rozšíření doznaly umělecké památky na sv. Ludmilu opět až od baroka a v 19. století. K běžné ludmilské tematice se přidružilo zobrazování sv. Ivana a Palladia země české.

Historička Nina Weisssová pojednala o roli sv. Ludmily v kultuře a společnosti 19. až první poloviny 20. století. Za Josefa II. byl zrušen svatojiřský klášter a hrob světičky nebyl dlouho přístupný. I když osvicenství oslabilo společenský význam světců, ujalo se Ludmiliny památky národní obrození. Poutnictví, stavbu nových kostelů a uměleckou tvorbu podporovali i vlastenecky orientovaní kněží. Poutě ovšem byly pořádány jen na místech spojených se sv. Ludmilou a byly zpravidla, pokud víme, organizovány z Prahy. Po Ludmile se také jmenovaly ženské filantropické a vzdělávací spolky. Od druhé poloviny 19. století lze pozorovat zvýšené množství zasvěcování sakrálních staveb, v pražské katedrále byl založen samostatný oltář sv. Ludmily. Ludmile byla věnována i literatura a byl po ní pojmenován časopis. V této době se ale již o Ludmilin život začalo zajímat i kritické dějepisectví. Vyvrcholením ludmilské úcty byly oslavy milénia jejího umučení roku 1921, které se ovšem neobešly bez narušování ze strany levicově orientovaných obyvatel. V této době ale již katolická církev prožívala interní krizi a společenské klima jí nebylo příliš nakloněno.

Současný pohled katolické církve na sv. Ludmilu zpracoval teolog Stanislav Příbyl. Tento příspěvek patrně ocení věřící čtenáři nejvíce. Autor kladně hodnotí roli žen v dějinách křesťanské spirituality a rozebírá spirituální rozměr životních rolí sv. Ludmily, manželky, matky, vdovy, babičky, ženy, křesťanky a mučednice. Zdůrazňuje roli křesťanských seniorů při výchově mladé generace. Při hodnocení světičky ale jednoznačně dává přednost jejímu „druhému“ životu, nedoporučuje jej však, ve shodě s papežem Františkem, bezmyšlenkovitě napodobovat.

Dodejme k tomu, že si konvertitka Ludmila, která jistě měla o křesťanství představy podminěné negramotností, nezpůsoblostí k těžkým abstraktním teologickým úvahám a přístupem

kléru k její formaci (ten mohl ovšem být na tehdejší dobu nadstandardní), zaslouží úctu křesťanů ještě z jednoho důvodu: byl to jistě právě její dlouhodobý životní styl, který vedla již jako vdova, a její křehký vztah k soudobé české církvi, který nakonec zapřičinil, že se generace jejích synů a vnuků již nenavrátila k předkřesťanským kultům, ale pokračovala i nadále v christianizaci země. Pokud bychom měli díky kritickému dějepiscectví pochybnosti o tom, zda Ludmila byla mučednicí za víru nebo jen obětí politické vraždy, nemusíme se vůbec obávat označit ji za velmi vlivnou konfesorku.

Publikace je mimořádně kvalitně typograficky zpracována, kladně lze hodnotit zejména množství barevných příloh vysoké kvality. Přes určité výtky jde o velmi atraktivní vydavatelský počín a zdařilou syntézu raných českých i moravských dějin. Je jen škoda, že se z objektivních příčin zřekli práce na ní moravští badatelé.

Literatura

- BLÁHOVÁ, M., 2001: Historická chronologie. Praha.
- BRAVERMANOVÁ, M., 2006: Textil nejstarších Přemyslovců. In: České země v raném středověku (Sommer, P., ed.), 193–212. Praha.
- DYNDA, J., 2017: Slovanské pohanství ve středověkých latinských pramenech. Praha.
- HLEDÍKOVÁ, Z., 2006: Úcta sv. Ludmily mezi 12. a 14. stoletím a její formování v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě. In: Nomine Liudmilam. Sborník prací k počtí svatě Ludmily (Špačková, R.–Meduna, P., edd.), 41–53. Mělník.
- KALHOUS, D., 2016: Hroby, kostely, kultura a texty. In: Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi (Macháček, J.–Wihoda, M., edd.), 166–189. Praha.
- MAŘÍK, J.–MUSÍLEK, M.–SOMMER, P., edd., 2021: Svatá Ludmila. Žena na rozhraní věků. Praha.
- MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, J., 2018: Úloha kultu a církevních center ve formování Pražského hradu v raném středověku. In: Kostel Panny Marie na Pražském hradě. Dialog nad počátky křesťanství v Čechách (Štefan, I.–Wihoda, M., edd.), 100–130. Praha.
- MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, J.–HERICHOVÁ, I., 2015: Revize první stavební fáze kostela Panny Marie na Pražském Hradě/Hradčanech. Návrat po šedesáti pěti letech, Staletá Praha 31, č. 2, 65–75.
- 2017: Revize mladších fází kostela Panny Marie na Pražském Hradě / Hradčanech, Staletá Praha 33, č. 2, 74–93.
- MAŠTEROVÁ, K., 2015: Bazilika a klášter sv. Jiří na Pražskom hradě vo svetle archeologického výskumu. Disertační práce, uložená v Ústavu pro archeologii FF UK, Praha.
- PROFANTOVÁ, N., 1996: Kněžna Ludmila. Vládkyně a světička, zakladatelka dynastie. Praha.
- ŘOUTIL, M., 2017: „Raduj se, mučedníku družko!“ Role svatě Ludmily v kultu a kultuře východní Evropy. In: Cílek, V.–Majer, M.–Schmelzová, R. et alii, Tetín svatě Ludmily. Místo, dějiny a spiritualita, 117–119. Praha.
- ŠTEFAN, I., 2018: Pohanství a počátky křesťanství v Čechách: dialog historie a archeologie. In: Kostel Panny Marie na Pražském hradě. Dialog nad počátky křesťanství v Čechách (Štefan, I.–Wihoda, M., edd.), 146–171. Praha.
- TŘEŠTÍK, D., 1997: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha.
- VAVŘÍNEK, V., 2013: Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem. Praha.
- VELEMÍNSKÝ, P.–KUŽELKA, V., 2021: Co ukázal průzkum kosterních zbytků sv. Ludmily. In: Svatá Ludmila. Žena na rozhraní věků (Mařík, J.–Musílek, M.–Sommer, P., edd.), 35–43. Praha.
- VLČEK, E., 1995: Osudy českých patronů. Praha.
- WIHODA, M., 2016: Druhý život mojžírovských knížat. In: Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi (Macháček, J.–Wihoda, M., edd.), 144–165. Praha.

